Gewina 19 (1996) 133-152

DE AANKOOP VAN DE MENAGERIE VAN CORNELIS VAN AKEN DOOR HET AMSTERDAMSE GENOOTSCHAP 'NATURA ARTIS MAGISTRA'

PIETER SMIT*

Het Genootschap 'Natura Artis Magistra', de Natuur is de Leermeesteres van de Kunst, werd op 1 mei 1838 officieel opgericht met als hoofddoel het bevorderen van de natuurlijke historie in ruime zin. Dat zou langs twee wegen plaats moeten vinden: enerzijds door het inrichten van een diergaarde, waarin vogels en vooral zoogdieren op passende wijze zouden zijn ondergebracht; anderzijds door het bijeenbrengen van een verzameling van zowel opgezette of anderszins geconserveerde dieren, als wel van voorwerpen afkomstig uit de levenloze natuur, zoals ertsen en mineralen, doch ook van etnografica. De beide wegen, die tot de realisatie van het hoofddoel moesten leiden, hebben hun wortels in een ver verleden en berusten, in het bijzonder in Nederland, op een lange traditie.[1]

In het eerste jaar van zijn bestaan beschikte het Genootschap over een tamelijk bescheiden dierenbestand. Naast enkele inheemse soorten, bezat men enige roof- en hoefdieren, zoals een Javaans luipaard en enkele herten, schapen en geiten uit de Oost en de West. Men had een relatief grote collectie apen en wat de vogels betreft, was er een collectie overwegend kleine tropische vogeltjes, aangevuld met enkele pauwen, fazanten, hoenders en een enkele roofvogel. Aanvoer van exotische dieren ging met grote moeilijkheden gepaard, niet alleen van financiële aard, doch ook vanwege de problemen van voeding, vervoer en verzorging. Toen dan ook – kort na de opening der diergaarde – een rijk voorziene menagerie te koop werd aangeboden, uitgerust met dieren, die gewend waren in gevangenschap te leven, besloot het bestuur aanstonds toe te slaan, om daarmee het dierenbestand van de diergaarde drastisch uit te breiden.

Dit artikel bevat een beschrijving van de aan te kopen menagerie – de zogenoemde Menagerie-Van Aken – en van de gebeurtenissen rond de aankoop en de uiteindelijke verwerving van de dieren waarvoor de voormalige eigenaar Cornelis van Aken als 'custos' moest gaan zorgen. Het is een episode waarin de grondslag voor 'Artis', zoals wij deze tegenwoordig kennen, werd gelegd.

* prof.dr. P. Smit, Noordeinde 76, 1843 JK Grootschermer

1. Voor de populariteit van het Nederlandse Naturaliënkabinet, zie P. Smit, *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* (Amsterdam 1986) 340 pp.; A. Grote ed., *Macrocosmos in Microcosmo. Die Welt in der Stube. Zur Geschichte des Sammelns 1450 bis 1800* (Opladen 1994) 966 pp., waarin: P. Smit, 'Die Ostindische Kompanie und das holländische Naturaliënkabinett', 799-816; *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Amsterdam 1992) 368 pp., catalogus van een tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum.

Onderzoek naar de geschiedenis van Artis

Een goede tien jaar geleden werd de schrijver van deze bijdrage door de toenmalige directeur van Artis, dr. B.M. Lensink, uitgenodigd, ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan een historisch overzicht te schrijven van het genoemde Genootschap en de bijbehorende tuin, bekend onder de naam 'Artis'. Daarbij kwam hij al spoedig tot de volgende inzichten:

1. Het Genootschapsarchief tot 1927 bevond zich in het gemeentearchief van Amsterdam; dit archief moet zeker tot een der uitgebreidste en meest volledige archieven van een dergelijke organisatie worden gerekend.

2. Er had weliswaar over de periode 1838-1928 enig historisch onderzoek plaatsgevonden, maar de resultaten waren over het algemeen anekdotisch van aard en meestal vanuit een bepaalde optiek geschreven, bijvoorbeeld ter gelegenheid van een jubileum of van de opening van een gebouw; de bestaande archivalia waren daarbij nauwelijks of zeer onvolledig benut.

3. Het archief over de periode 1927-1988 bevond zich nog op de zolders van het voormalige hoofdgebouw van Artis, waar vooral het deel 1927-1973 in een deplorabele staat verkeerde. Dit deel had betrekking op het directoraat van dr. A.L.J. Sunier (1927-1953), met daarin zowel de crisis van de jaren dertig als de oorlogsperiode, en op dat van dr. E.F. Jacobi (1953-1973), onder wiens leiding een grondige restauratie van de (verwaarloosde) tuin en gebouwen heeft plaatsgevonden en de educatieve taken van Artis drastisch werden uitgebreid. Over deze periode was nauwelijks iets gepubliceerd, in elk geval bestond er geen integraal historisch overzicht. Daarom werd besloten in het te schrijven Gedenkboek vooral aan deze periode aandacht te besteden en tegelijkertijd het bijbehorende archief zodanig geschikt te maken, dat het zonder al te veel problemen in het Gemeentearchief geïncorporeerd kon worden; waarin het inmiddels is opgenomen.[2]

4. In 1927, op 15 juli, werd een overeenkomst gesloten tussen het Genootschap en de Gemeente Amsterdam, waarbij het Genootschap het verschaffen van ruimten en het dienstbaar maken van inrichtingen en verzamelingen op zich nam, ten behoeve van het onderwijs van de Universiteit van Amsterdam en waarbij de (kleine) zoölogische verzameling van de Gemeente werd samengevoegd met die (grote) van het Genootschap. Bij deze transactie werd het gebouw 'De Volharding' tot Zoölogisch Laboratorium en de zich daarin bevindende etnografische verzamelingen werden in het begin van de jaren twintig aangeboden aan de 'Nederlandsche Koloniale Vereeniging'. Deze collecties vormden de kern van het toenmalige Koloniaal Instituut, het huidige Instituut voor de Tropen.

5. Het werd steeds duidelijker, hoe weinig er over het reilen en zeilen van het Genootschap in de eerste jaren van zijn bestaan bekend was. Daaruit ontstond het plan de jaren tussen 1838 - de oprichting van het Genootschap – en 1851 – toen het hoofdgebouw aan de Plantage Middenlaan, waarin de toenmalige museale verzamelingen werden ondergebracht, tot stand kwam – aan een nadere studie te onderwerpen.[3] Bij het doorwerken van het archief over deze periode werden documenten van velerlei aard gevonden, die betrekking hadden op de verwerving van de Menagerie-Van Aken. Op grond van deze documenten is hier de geschiedenis van de aankoop van de menagerie gereconstrueerd.

2. Het resultaat is neergelegd in het boek: P. Smit, *Artis: een Amsterdamse tuin* (Amsterdam 1988) 392 pp.

3. Dit is het grote gebouw met de twee leeuwen ter weerszijden van de trap die toegang geeft tot de overbekende 'Koningszaal', die tot op de dag van vandaag voor tal van culturele manifestaties wordt gebruikt.

De menagerie in het algemeen: een historisch overzicht

Het houden van levende dieren in een menagerie gaat ver terug in de menselijke geschiedenis en zal aanvankelijk vooral te maken hebben gehad met culinaire en economische behoeften. In een latere fase kreeg het houden van – vooral exotische – dieren een min of meer symbolische functie, als uitdrukking van macht en rijkdom. Gezien de kosten van verwerving en onderhoud viel het eigendom van een menagerie vooral de 'Groten der Aarde' ten deel, zodat in het algemeen alleen vorstelijke en grafelijke hoven over een dergelijke collectie konden beschikken.

Reeds de Romeinse keizers bezaten een vaak uitgebreide verzameling van exotische dieren, waaronder leeuwen, krokodillen, arenden en soms zelfs olifanten en neushoorns. Ook de Merovingen en Karel de Grote hebben een menagerie gehad, evenals sommige graven van Holland, zoals Willem IV, die in de periode 1337-1345 in het 's Gravenhof te 's-Gravenhage vijf leeuwen, twee beren en een dromedaris hield, benevens honden en valken.

Als we ons tot ons land en tot meer recente tijden beperken, dan gold de menagerie van Stadhouder Frederik Hendrik, op de in 1620 aangelegde buitenplaats 'Honselaarsdijk', als een van de beroemdste van zijn tijd: er waren onder meer nijlpaarden, herten, een fazanterie en kooien met exotische vogels. Onder Stadhouder Willem III werd deze menagerie drastisch uitgebreid en naar 'Het Loo' bij Apeldoorn verplaatst; tijdens het bewind van de Stadhouders Willem IV en Willem V bevonden zich in hun menagerieën veel dieren uit Zuid-Afrika en Oost-Indië.

De meest uitgebreide en tevens meest beroemde menagerie van zijn tijd was die van Stadhouder Willem V. Behalve in Apeldoorn hield hij ook dieren op 'Het Kleine Loo' te Voorburg, vlak bij Den Haag. Een aantal van de zeldzaamste daar gehouden dieren is door Aernout Vosmaer, directeur van die diergaarde, uitvoerig beschreven.[4] Deze ontwikkeling werd mogelijk, doordat de Bewindhebbers van de West-, maar vooral van de Oost-Indische Compagnie er een eer in stelden de menagerieën van de Stadhouders te voorzien van exotische dieren uit de onder hun beheer staande gebieden.

In de loop van de zeventiende eeuw begonnen, in navolging van de Stadhouders, ook rijke koop- en handelslieden met de aanleg van menagerieën op hun buitenplaatsen. Bekend was de menagerie van A. de Klerk, Bewindhebber van de V.O.C. te Middelburg en die van W. van der Meulen, een rijke Amsterdamse koopman, die zelfs in het bezit van een orang-oetan moet zijn geweest. Het ontstaan van deze particuliere menagerieën leidde ertoe dat Nederlandse handelslieden en gezagvoerders van schepen in het importeren van exotische dieren een aantrekkelijke bron van neveninkomsten begonnen te zien en dat leidde er weer toe dat het aantal menagerieën in de loop van de achttiende eeuw drastisch toenam. In het kader van ons verhaal willen we er slechts één noemen, die van de Amsterdamse koopman Arnoldus Ameshoff op diens buitenverblijf 'Amstelrust', even buiten de stad gelegen. De inhoud van deze menagerie, die grotendeels uit vogels be-

4. Zie A. Vosmaer, *Natuurkundige beschrijving eener uitmuntende verzameling ... leevend geweest op het Kleine Loo* (Amsterdam 1766-1804); in 1804 verschenen onder de titel: *Regnum animale.* Een interessante bijdrage is: F.F.J.M. Pieters, 'De menagerie van Stadhouder Willem V op het Kleine Loo te Voorburg', in: B.C. Sliggers en A.A. Wertheim ed., *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V* (Zutphen 1994). Voor meer gegevens betreffende de Stadhouderlijke menagerieën, zie *Engel's List* (n. 1), nrs. 722, 937 en 1142.

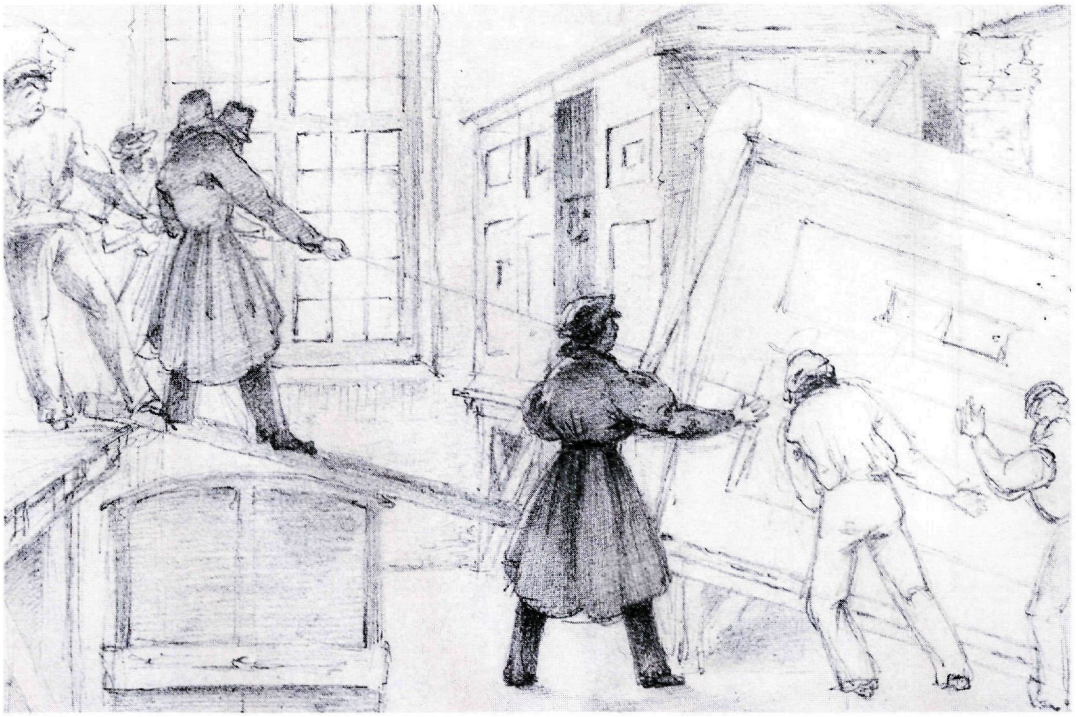

Het uitladen van de menagerie van Cornelis van Aken bij de Oranje Nassau Kazerne in 1839. De originele potloodtekening (15 × 12 cm) van Klinkenberg is eigendom van de Artis-Bibliotheek.

stond, werd in 1791 verkocht aan Anthony van Aken Sr., welke transactie zo'n vijftig jaar later een belangrijke rol zou spelen bij het ontstaan van de diergaarde 'Artis'.[5]
Waar het in dit verband evenwel om gaat, is, dat de dierenhandel zich ook over de zogenaamde burgerij begon uit te strekken, waardoor het 'grote publiek' kennis kon nemen van de vreemde dieren die elders in de wereld hun woonplaats hadden. In eerste instantie speelde deze ontwikkeling zich rond de herberg af, waar voor de handel bestemde dieren, in afwachting van verder transport, voor het publiek te kijk werden gesteld. De bekendste herberg waaraan een menagerie was verbonden, was die van Blauw-Jan aan de Kloveniersburgwal, waar onder andere dieren werden verkocht aan de Keizerlijke menagerieën te Schönbrunn in Oostenrijk en aan de Franse Koninklijke menagerie te Versailles. Bij Blauw-Jan konden gedurende een groot deel van de achttiende eeuw tal van exotische dieren door het publiek worden bewonderd.[6]

5. Voor meer gegevens, zie *Engel's List* (n. 1), nrs. 33 (Ameshoff), 821 (de Klerk) en 1031 (van der Meulen). Over het bezit van de orang-oetan door laatstgenoemde bericht ons Petrus Camper, zie *Oeuvres de Pierre Camper* (1803) dl. 1, p. 50.

6. De herberg van Blauw-Jan was gelegen op de plaats, waar zich thans het 'Gebouw van de Werkende Stand' bevindt. Voor meer gegevens over de herberg van Blauw-Jan, zie men *Engel's List* (n. 1), nr. 150 en vooral F.F.J.M. Pieters & M.F. Mörzer Bruins, 'Menagerieën in Holland in de 17e en 18e eeuw', *Holland* 20 4/5 (1988) 195-209. Voor een algemeen overzicht van Amsterdamse herbergen waar levende dieren te zien waren, zie *Engel's List* (n. 1), nr. 34.

Met het verdwijnen van de herberg van Blauw-Jan in 1784 zien we dat de menagerie steeds meer een onderdeel ging vormen van het kermisgebeuren. Rondreizende menagerieën vormden in Nederland, maar waarschijnlijk in geheel West-Europa, vóór de totstandkoming van dierentuinen, de enige plaatsen waar het publiek exotische dieren kon aanschouwen en eventueel ook kon kopen. In deze ontwikkeling speelde de familie Van Aken een belangrijke rol.

De menagerie van de familie Van Aken

Met de overname van de menagerie van Arnoldus Ameshoff door de Rotterdamse poelier Anthony van Aken Sr. werd in feite de basis gelegd voor de 'Menagerie-Van Aken', die in het begin van de vorige eeuw zou uitgroeien tot een van de beroemdste rondtrekkende dierenverzamelingen van die tijd. In Amsterdam stonden deze menagerieën gedurende de kermis op de Botermarkt, het huidige Rembrandtplein. In tenten werden de dieren tentoongesteld, opgeborgen in houten hokken van beperkte afmetingen, ongeveer op dezelfde wijze als ze in die eerste jaren ook in Artis te zien waren. Vaak werd de demonstratie op het kermisterrein vergezeld van de opvoering van dressuurnummers. Het is in dit kader dat de Menagerie-Van Aken in de loop van die eerste decennia een belangrijke rol is gaan spelen. Het boekje van Marja Keyser over de ontwikkeling van de Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw geeft een goed overzicht van deze vorm van kermisvermaak en van de rol die de verschillende menagerieën van de familie Van Aken daarin hebben gespeeld.[7]

Anthony van Aken Sr. had zeven kinderen, van wie maar liefst vier zonen in het kermisvak, respectievelijk in de dierenhandel terechtkwamen: Willem, Herman, Anthony Jr. en Cornelis. Deze zonen bezochten met hun menagerieën de verschillende kermissen in Nederland en omliggende landen, nu eens in een of andere onderlinge combinatie, dan weer onder eigen naam. Aldus ontstond een door sterke familiebanden gedragen concentratie van menagerieën; tezamen vormden zij in de eerste helft van de negentiende eeuw de belangrijkste verzameling van exotische dieren binnen Europa. Hoe goed hun zakelijke relaties waren, moge blijken uit het feit dat de diergaarde van de Koning van Pruissen voor een goed deel bevolkt werd met uit de Van Aken-clan stammende dieren. De Van Akens waren erom bekend dat zij steeds maar weer nieuwe, nog nooit in Europa geziene dieren, konden vertonen; meer dan vierentwintig maal stonden zij met hun tenten in Wenen, waar de Oostenrijkse Keizer hen meermalen met een bezoek vereerde, om bij die gelegenheid nieuwe dieren te kopen voor zijn diergaarde in Schönbrunn. Een wezenlijke versterking onderging deze concentratie, toen de zuster van de vier broers, Cornelia van Aken, in het huwelijk trad met de in die tijd beroemde dresseur en kunstrijder bij het paardenspel, Henri Martin.

Henri Martin was in 1793 in Marseilles geboren en debuteerde reeds in 1805 als kunstrijder. Spoedig vormde hij, samen met enkele collega's, een eigen circusgezelschap, dat het evenwel niet kon bolwerken. Kort nadat dit gezelschap was geliquideerd, trad hij in het huwelijk met genoemde Cornelia van Aken en nog in datzelfde jaar kwam het tot een samenwerking tussen hem en zijn zwager Herman van Aken. Samen bezochten zij tussen 1821 en 1834 de Amsterdamse kermis meerdere malen, waarbij Martin tal van krasse staaltjes van dierendressuur liet zien, vooral met roofdieren.

7. M. Keyser, *Komt dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Rotterdam 1976); op de pagina's 141-152 wordt meer informatie gegeven over de familie Van Aken en hun menagerieën.

Tegen het einde van 1834 overleed, tijdens een toernee, Herman van Aken te Hamburg[8] en was Henri Martin dus de enige eigenaar van de menagerie geworden. Met een grote tent was hij daarna meerdere malen te zien op de Amsterdamse kermis, waarbij hij een uitgebreid assortiment van dieren kon laten zien, waarover bijzonderheden worden vermeld in het in 1836 uitgegeven gidsje: *Beschrijving der dieren, welke zich bevinden in de menagerie van H. Martin en Comp.*[9] Er waren onder meer leeuwen, tijgers, luipaarden, hyena's, ijsberen, lama's, kangoeroes, stekelvarkens, apen, slangen en krokodillen. Beroemd was het vertoonde spektakelstuk 'Les Lions de Mysore', speciaal voor Henri Martin geschreven door de Fransman Henri Villemot. Het stuk speelde in India en alle dieren uit de menagerie speelden er een rol in. De première vond plaats in 1831 te Parijs en het stuk heeft daarna wel 700 voorstellingen beleefd, maar merkwaardigerwijs geen enkele in Amsterdam. Vele van de in het spektakel vertoonde dieren zouden later tot de dierenverzameling van Artis gaan behoren, waaronder, naast enkele leeuwen, 'De Koninklijke Tijger Atyr', met welk dier Martin speelde als met een jonge hond; de 'Groote Witte IJsbeer', die als attractie 'een bad [zal] nemen, waarin levende eendvogels zwemmen, waarop hij jagt maakt, waardoor men den natuurlijken stand van dat dier opmerken kan'; en de grote boa constrictor, waarmee Martin een aantal spectaculaire kunststukken liet zien. In het bijzonder het voederen van de roofdieren en slangen met levende dieren behoorde tot de grote publiekstrekkers.

Het jaar 1837 was het laatste jaar dat Henri Martin de Amsterdamse kermis met een menagerie bezocht, want in februari van het daarop volgende jaar deed hij zijn 'dierenspul' over aan zijn zwager Cornelis van Aken. Henri Martin nam definitief afscheid van het circusvak en trok zich terug op 'Vreedenhoff' aan de 's-Gravenweg te Rotterdam/Kralingen, waar hij zich ging toeleggen op het kweken van rozen. Van 1857 tot 1866 trad hij op als eerste directeur van de Rotterdamse diergaarde.[10]

Cornelis van Aken was tevens exploitant van een eigen menagerie, waarmee hij vanaf 1828 regelmatig de Amsterdamse kermis bezocht. Door de samenvoeging van deze menagerie met die van Martin, was hij de bezitter geworden van een der grootste dierenverzamelingen van zijn tijd. In 1838 bezocht hij hiermee de Amsterdamse kermis onder de naam 'Menagerie de Leeuw van Mysore'.

Het aanbod van de Menagerie-Van Aken aan het Genootschap 'Natura Artis Magistra'

Het Genootschap 'Natura Artis Magistra', opgericht op initiatief van een drietal Amsterdamse burgers, had zich ten doel gesteld een diergaarde in te richten. Het was in het bijzonder de boekhandelaar Gerard Frederik Westerman (1807-1890), die er in een niet-aflatende ijver in slaagde het nog steeds algemeen bekende en populaire 'Artis' te creëren. Westerman, een man met een geweldige werkkracht en een brede culturele belangstelling, was er van 1842 tot aan zijn dood op 9 mei 1890 directeur van. Naast zijn activiteiten voor 'Natura Artis Magistra' was hij mede-oprichter van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (het huidige Gemeentelijke Vervoersbedrijf) en van het in de Plantage gevestigde gebouw

8. Vgl. W. Kourist, 'Wander-Menagerien und die Pfaueninsel-Menagerie. Die Van Aken', in: *400 Jahre Zoo im Spiegel der Sammlung* (Bonn 1974) 74 en 76.
9. De hier opgesomde bijzonderheden zijn goeddeels ontleend aan Keyser (n. 7), *Komt dat zien*, 149.
10. Voor meer informatie, zie *Engel's List* (n. 1), nr. 994.

'Panorama'. Voorts speelde hij een vooraanstaande rol in het stedelijke muziekleven en behoorde hij tot de groep belangstellenden, die de oprichting van het genootschap 'Arti et Amicitiae' realiseerde; met name jonge kunstenaars stimuleerde hij in hun werk.

Gelet op het plan voor een diergaarde zal het Genootschap aangenaam verrast zijn geweest, toen er een brief uit Hamburg kwam, gedateerd 15 november 1838, waarin Cornelis van Aken meedeelde zijn menagerie te willen verkopen. Van zijn broer Anthony had hij vernomen dat de ongeveer 500 leden van het Genootschap 'Natura Artis Magistra' een som geld bijeen zouden hebben gebracht, bestemd voor de aankoop van levende exotische dieren. Cornelis van Aken opperde in zijn brief nu het plan, dat het bestuur van het Genootschap aan zijn leden het voorstel zou doen van dat geld zijn menagerie te kopen, 'de schoonste welke thans bestaat'. De kosten zouden *f* 50.000 bedragen, waarbij inbegrepen de menagerietent, de wagens en hokken en natuurlijk de dieren zelf, 'hieronder alle gedresseerde dieren van H. Martin, waarvan U de voorstellingen hebt gezien'. Westerman (of meerdere bestuursleden) hadden kennelijk de menagerie tijdens de kermis van 1838 bezocht. Bovendien zou het Genootschap enkele knechts kunnen overnemen, die over jarenlange ervaring met de dieren beschikten.

Het bestuur was inderdaad zeer geïnteresseerd en vroeg om een lijst van de aanwezige dieren en de gevraagde prijs per dier. Begin december werd deze lijst ontvangen en dank zij de eraan toegevoegde bijzonderheden, geeft deze een goed beeld van de samenstelling der menagerie en enig inzicht in het kermisgebeuren: we geven enkele passages weer.

De samenstelling van de menagerie

Er was een fraaie collectie katachtige roofdieren, zoals de Persiaanse leeuw Nero en de Javaanse tijgerin Atyr, samen een paar vormend en ondergebracht in één hok. Beide dieren waren getemd en gedresseerd door Henri Martin en beide waren op driejarige leeftijd te Dubbeling (Dublin) aangekomen en thans tussen de zeven en acht jaar oud; de gevraagde prijs was *f* 6000. Dan was er het Afrikaanse leeuwenpaar Willem en Louise, beide te Hamburg geboren op 12 augustus 1830, waarvan de leeuwin elk jaar jongen had geworpen; de vraagprijs was *f* 4000. Voorts was er nog het Senegalese leeuwenpaar Coburg en Fanny, geboren 15 mei 1825 te Heerenveen. De dieren waren door Henri Martin gedresseerd en getemd en in het stuk 'De Leeuw van Mysore' ten tonele gevoerd; en ook hier had de leeuwin elk jaar jongen geworpen; ze waren inmiddels 13 jaar oud en te koop voor *f* 4000.

Van de Bengaalse koningstijger bezat de menagerie een paar; de beide dieren waren in 1830 in Londen aangekomen en thans tussen de acht en negen jaar oud. Van de Sjaguar tijger (jaguar) uit West-Indië had de menagerie een wijfje, de enige van deze soort ooit in een reizende menagerie vertoond, prijs *f* 800. Dan nog 'De Famielje der Luipaard Tijgers van de Kust de Gienee (Guinea) welke in Dubbeling zijn aangekomen'. De gehele familie bestond uit vijf dieren, waarvan de vader en moeder zeven tot acht jaar oud waren, en moest *f* 1400 kosten. Vermeldenswaard in dit verband is nog de aanwezigheid van een grote gestreepte hyena met buitengewoon lange manen, door Henri Martin gedresseerd en ten tonele gevoerd, te koop voor *f* 400.

Wat de beren betreft, bezat Van Aken een paar ijsberen van Nova Zembla, een paar 'Russische Beere van Arreganga' (Archangel), een wijfje van de zwarte steenbeer uit Zuid-Amerika, 'de eerste ooit in een reizende menagerie te zien geweest' en een

zwarte mantelbeer uit Noord-Amerika, bruin van kop en witte mantel en net gelijk zwart verweel (fluweel) agterop 't lijf deze zelfde soort van beer wien is aangekogt door zijn vreemdheid nog levendig voor 't Museum te Leyden is daar gedood geworden.

Van de kleinere roofdieren bevonden zich in de menagerie 'de Schyachals (jakhals) of Leeuwenwagter, de goud kleurige Ekleimon van de Caap en de Zilfer lakensche Ekleman van Egipte'. Bedoeld worden de ichneumons of mangoesten; de ichneumon van Egypte is de bekende 'Rat van Pharao', waaraan door de oude Egyptenaren een goddelijke eer werd bewezen. Hun mummies bevinden zich in grote getale in de oude Egyptische graven.

Voorts was Van Aken in het bezit van twee 'Zwart Bonte Zakrotten (buidelratten) met Haaijevelle Staarte ... Zij hebbe de jonge gelijk in haar Zak alst kangroe' en een paar 'Kwarties of Mier Eters'. De buidelratten waren afkomstig van de 'Botanie baij', dit is de oostkust van Australië, uit welk werelddeel zich bovendien 'Het Kangroe of de Springhaas' in de menagerie bevond. Dan is nog vermeldenswaard 'Een Paar Lamas van Perie (Peru) waarvan de Merrie tegeswoordig zwanger of dragtig is ... De eenigste dewelke ooit in Europa hebbe voortgeteeld, gedresseerd met de Toom...', voor *f* 1700.

Het pronkstuk der menagerie was evenwel 'De gedresseerde Olijphant Sjaak', afkomstig van Ceylon, met vol gebit en pas acht tot negen jaar oud, met een 'Pronk van Slagtande ... de eerste de welke ooit zoo gaaf in Europa is overgebragt'. Het dier was acht voet hoog, woog 3000 kg en kon een groot aantal kunstjes vertonen, waarvan een uitgebreide uiteenzetting volgde.

Voorts bevonden zich, volgens de opsomming, in de menagerie nog zo'n twintigtal soorten apen; in totaal waren er 54 soorten zoogdieren in 95 individuen en 42 soorten vogels in 76 exemplaren. De verzameling vogels bestond voornamelijk uit kleine, tropische kooivogeltjes, papegaaiachtige vogels en als meest opvallende vertegenwoordigers een drietal gieren. Ten slotte, wat de kruipende dieren betreft: een alligator uit de Amazone, een zweepslang en een boa constrictor. Dit laatste dier was wel 18 voet lang en had een gewicht van 160 kg. Als laatste dier willen we noemen een anaconda of 'Worg serpent ... de zelfde slang waar de Heer Martin gewoontlijk des avonds zijn Exercietie op het Toneel mee ten uitvoer bragt'. Hiermee werd gedoeld op de ceremonie 's avonds om acht uur wanneer de slangen een bad kregen, waarbij hun dan levende dieren als voedsel werden aangeboden. Martin meldde bijvoorbeeld op 26 september 1836:

De Boa constrictor heeft j.l. Zaturdag in zijn bad, 2 kippen, 1 eend en 1 duif tot zich genomen, waardoor hij thans de dikte van 80 ned. duimen verkregen heeft; dezelve heeft ook zijne huid afgeworpen, en stelt zich nu door zijne kleuren op het schitterendst voor.[11]

Behalve vogels werd er af en toe voor de slangen, evenals voor de grotere zoogdieren, ook wel een klein bokje of zelfs een kat gekocht.

Het is begrijpelijk dat Van Aken, als dierenhandelaar, zijn aanbod zo gunstig mogelijk omschreef. Er werden dan ook nogal wat dieren opgesomd, die in de definitieve lijst bij de notariële overdracht ontbraken. Daar werd bijvoorbeeld over de bij de leeuw Willem behorende leeuwin Louise niet meer gerept, evenmin als over het leeuwenpaar Coburg en Fanny. Wel weten we uit andere bron dat de Persiaanse leeuw Nero, die samenleefde met de tijgerin Atyr, inmiddels was overleden en in het Genootschapsmuseum was opgenomen; zijn plaats bij de tijger Atyr werd door de leeuw Willem overgenomen. Mogelijk is een aantal van deze grote roofdieren naar elders verkocht, want de oorspronkelijke vraagprijs van *f* 50.000 was bij de definitieve verkoop naar *f* 35.000 gezakt.

11. Keyser (n. 7), *Komt dat zien*, 147; citaat, 150; er waren overigens meerdere slangen in de menagerie aanwezig.

Soms ook is niet geheel duidelijk welke dieren door Van Aken werden bedoeld: zo noemt hij bij zijn aanbod ook nog een gloutonbeer en spreekt hij van 'de zwarte steenbeer uit Zuid-Amerika'. Het is onduidelijk welke soorten hij hierbij op het oog heeft gehad, dit des temeer, daar hij soms weinig kennis blijkt te hebben betreffende de herkomst der dieren. Zo komen de beide aangeboden ichneumons naar alle waarschijnlijkheid niet uit Afrika, want in de notariële lijst is sprake van twee gevlekte 'euchnemons' met als wetenschappelijke naam Herpestes pondycheriana, er was dus waarschijnlijk de zgn. Mongoose uit Zuid-Azië bedoeld. Tot slot: met de 'Kwarties of Mier Eters' van 'Botanie baij' blijken twee in Zuid-Amerika levende neusberen (Nasua rufa) bedoeld te zijn. Overigens tastte men ook van de zijde van het Genootschap vaak mis op het punt van dierennamen of land van herkomst; we moeten ons daarbij realiseren dat de systematiek van sommige grote diergroepen, zoals bijvoorbeeld de eekhoorns, kangoeroes of zelfs de apen nog nauwelijks was ontwikkeld en er vele volksnamen in gebruik waren, vaak dezelfde namen voor verschillende dieren of omgekeerd; van eenduidigheid op het gebied van de nomenclatuur was derhalve bepaald geen sprake.

De onderhandelingen over de aankoop van de menagerie

In dezelfde brief, waarin hij zijn lijst van aanwezige dieren zond, schreef Van Aken ook, dat hij van plan was eerst voor een maand naar Hannover te gaan, om daarna zijn tenten in Ossenbrug (Osnabrück) op te slaan. Tevens verklaarde hij zich – om de afhandeling te bespoedigen – bereid, de grote menagerietent, waarmee hij dat jaar op de Amsterdamse kermis had gestaan, op elk gewenst moment per schip naar Amsterdam op te sturen, onafhankelijk van het geplande reisschema. Deze tent – 150 voet lang en 42 voet breed – zou dan in Amsterdam kunnen worden opgebouwd en zodra dat was gebeurd, zou Van Aken er met de wagens en dieren zo spoedig mogelijk achteraan komen.

Inmiddels was Henri Martin er achter gekomen, dat de menagerie, welke hij eerder dat jaar aan zijn zwager Cornelis van Aken had overgedragen, in de belangstelling van het Genootschap stond. Een goede week nadat de prijslijst van Van Aken was ontvangen, schreef Martin:

> Daar ik niet twijffel of het bestuur zal tot aankoop of Huur van Eenigen .. Vreemden Dieren besluyten. Zoo er geen verpligting in dat geval bestaat souden het mij niet onverschillig zijn, zoo UEd. accoord of arrangement kan treffen met mijn Schoonbroeder Cornelis van Aken niet alleen om zijn grooten uitgebreyden Menagerie. maar omdat aldaar in bevinden alle mijnen Dieren welken mij eermaals zoo getrouw waaren.. Van teyd tot teyd bij UEd. te koomen bezigtigen zouden mij Innerlijk genoegen zijn.

Hij voegde aan zijn brief toe het jammer te vinden niet in Amsterdam te wonen, want dan zou hij de thans tamelijk veelvuldige ledige uren kunnen besteden aan het onderzoek der natuurlijke eigenschappen der dieren.

Uit deze brief blijkt dat Martins belangstelling voor het menagerie-gebeuren verder ging dan het commerciële aspect en dat hij vooral geïnteresseerd was in gedrag en levenswijze der dieren. Het was dan ook voor hem een gelukkige omstandigheid, dat hij bij de oprichting van de Rotterdamse diergaarde in 1857 tot diens eerste directeur werd benoemd.

Een lange en moeilijke periode van onderhandelen was thans aangebroken. Het hoofdprobleem voor Van Aken was het te kiezen reisschema, zodat hij eventueel snel zijn spullen in kon pakken en naar Amsterdam kon komen, respectievelijk het uitzoeken van een geschikt kwartier om met zijn dieren te kunnen overwinteren; het hoofdprobleem

voor het Genootschap was, hoe de eventuele aankoop te financieren en als dat gelukt zou zijn, hoe dan de dieren in de beperkte ruimte van de diergaarde onder te brengen.

Om uit de impasse te komen stelde Van Aken in januari 1839 voor, hem reeds de helft van de aankoopsom te doen toekomen en de rest door middel van nader te bepalen aflossingstermijnen te betalen tegen een rente van 5%. Van Aken had zijn tent voorlopig in Hamburg laten staan om deze desgewenst zo spoedig mogelijk naar Amsterdam te kunnen verschepen. Zelf was hij met zijn dieren naar Hannover vertrokken. Telkens liet hij in zijn brieven weten een spoedig antwoord van de zijde van het Genootschap tegemoet te zien, waarbij hij wees op de hoge kosten, verbonden aan een eventuele winterstalling. Dit argument was waarschijnlijk mede bedoeld als middel om extra druk op het Genootschap uit te oefenen om tot een besluit te komen, want Van Aken reisde intussen van de ene Duitse stad naar de andere: Hamburg, Hannover, Osnabrück, Kassel, om in maart 1839 in Leipzig te staan.

Het probleem was evenwel dat het Genootschap dat geld niet had en dus niet op Van Akens voorstel in kon gaan. Maar aan de andere kant begreep het bestuur wel, dat men Van Aken niet al te lang op een definitieve beslissing kon laten wachten. Waarschijnlijk met de bedoeling de onderhandelingen gaande te houden, vroeg het bestuur in maart 1839 of Van Aken eventueel bereid zou zijn de menagerie aan het Genootschap te verhuren, en zo ja, op welke voorwaarden. Het antwoord kwam per omgaande: Van Aken vroeg *f* 60 per dag, waarbij de onkosten aan knechts, vlees, brood, zaden, hooi en stro en groenten voor rekening van Van Aken zouden blijven en waarbij de gehele menagerie met tent en toebehoren op een door het bestuur aan te wijzen plek zou worden opgesteld. De huur moest dan wel voor drie jaar gelden, want voor één jaar zouden de kosten te hoog worden, vooral daar het door hem uitgezette reisschema in financieel opzicht veelbelovend leek te zijn. Het meeste geld werd trouwens, aldus de echtgenote van C. van Aken, verdiend op de Amsterdamse kermis; de laatste beide keren was dat *f* 23.000 geweest. Bovendien stelde Van Aken voor zijn broer Anthony als bemiddelaar tussen hem en het Genootschap aan te stellen, omdat met de correspondentie erg veel tijd verloren ging, mede doordat de menagerie steeds van de ene stad naar de andere trok.

Enkele weken later kwam er een brief van Anthony van Aken, waarin deze als zijn mening gaf dat de menagerie ongeschikt was om te worden verhuurd; er zou in dat geval veel te veel geregeld moeten worden.[12] Immers zaken als voeding en huisvesting luisterden zeer nauw en als daarbij fouten werden gemaakt, zou er sterfte optreden en dat zou alleen maar aanleiding geven tot onenigheid, vooral op het punt voor wiens rekening de schade zou komen. Hij had zijn broer Cornelis aangeraden de menagerie voor een gematigde prijs te koop aan te bieden, terwijl hij het Genootschap adviseerde op een eventuele gunstige aanbieding van diens kant in te gaan, mede omdat kopen zeer veel voordeliger zou zijn dan huren. Indien het Genootschap op zijn suggesties in mocht willen gaan, dan was hij bereid zijn broer te vragen de menagerie voor een billijker prijs te koop aan te bieden. De betreffende brief was voorzien van een naschrift, waarin Anthony van Aken voorstelde de menagerie ter gelegenheid van de Amsterdamse kermis in de diergaarde op te zetten en voor het publiek tegen een matige prijs open te stellen. Dit zou zeker wel *f* 3000 en mogelijk zelfs *f* 6000 kunnen opbrengen.

12. Uit de aanhef van deze brief, die luidde 'Op de plaats Vreedenhoff onder Kralingen aan de 's Gravenweg bij Rotterdam', blijkt dat Anthony van Aken zich op hetzelfde adres bevond als Henri Martin.

Zowel Cornelis van Aken als het Genootschapsbestuur stemden met deze bemiddelingspoging in. Het struikelblok bleef evenwel de financiële situatie van het Genootschap; als een tussenvoorstel verklaarde het bestuur zich bereid in onderhandeling te treden over een eventuele verkoop in termijnen. Tijdens deze onderhandelingen gaf Van Aken nog in 1839 zijn gidsje uit, onder de titel *Beschrijving der Dieren welke zich bevinden in de Menagerie van den Heer Cornelis van Aken vergezeld met Aanteekeningen uit de Natuurlijke Historie* (Amsterdam).

Intussen deden zich de door Anthony van Aken voorziene complicaties voor. In de winter 1838/'39 waren achtereenvolgens een dril, een ichneumon, een leeuwaapje en een boa constrictor overleden. Van Aken stuurde de kadavers ten behoeve van het Genootschapsmuseum op, maar het bestuur was daar niet zo gelukkig mee, zeker niet waar Van Aken er een derde van de prijs voor vroeg van de in de prijslijst van 1838 genoemde bedragen. Van de opgestuurde apen wilde men alleen de dril behouden en aan een boa constrictor had men al helemaal geen behoefte, aangezien het in de tuin van het Genootschap gestorven exemplaar reeds voor het museum was opgezet.

Een tweede complicatie was – aldus Anthony van Aken in een vervolgbrief – dat de prijs voor exotische dieren in Engeland drastisch was gestegen als gevolg van de grote sterfte in de winter en als gevolg van de oprichting van nieuwe dierentuinen in Hull, Dublin en Liverpool, naast de bestaande in Londen. Zo was er – aldus nog steeds Anthony van Aken – een Engelse dierenhandelaar bij hem geweest, die van zijn broer Cornelis gaarne enkele dieren wilde kopen. Aangezien deze hoe dan ook van zijn menagerie af wilde, had deze zich bereid getoond de grote leeuw Nero, samen met de tijger Atyr voor *f* 5000 te verkopen; ook was hij bereid de olifant Jack voor diezelfde prijs te verkopen. Volgens Anthony was dat echter veel te weinig, want nog onlangs was in Londen een jonge, nog ongedresseerde, olifant voor *f* 4200 verkocht en dus zou Jack zeker wel *f* 8000 waard zijn.

Of het de bedoeling van Anthony is geweest het Genootschap met deze tijdingen onder druk te zetten, weten we niet, maar de reactie van het bestuur was duidelijk: het liet Anthony weten, dat als zijn broer een belangrijk dier afzonderlijk zou verkopen, de onderhandelingen met het Genootschap als beëindigd konden worden beschouwd.

In juli 1839 stond Cornelis van Aken met zijn menagerie in de stad Aken. Bij die gelegenheid stelde Anthony voor dat een der bestuursleden aldaar een bezoek aan de menagerie zou brengen om het geheel nog eens te bezichtigen, temeer daar zijn broer een spoedige beslissing wenste. Het is niet bekend of een der bestuursleden inderdaad naar Aken is gereisd, maar wel weten we uit de notulen van de bestuursvergadering van 26 september 1839 dat Westerman van mening was, dat de aankoop van de menagerie-Van Aken hoogst noodzakelijk en voordelig voor het Genootschap was en dat hij tevens gemachtigd werd de onderhandelingen voort te zetten. Bij die onderhandelingen speelde ook de toekomstige positie van Cornelis van Aken binnen het Genootschap een rol, aangezien deze te kennen had gegeven, graag bij zijn dieren te willen blijven en daarom bereid was de een of andere betrekking bij het Genootschap te aanvaarden, bijvoorbeeld als bemiddelaar bij de aankoop van dieren.

Het besluit tot aankoop

Reeds twee dagen later, op 28 september 1839, kwam het bestuur nogmaals bijeen. De vraagprijs van Van Aken bleek inmiddels naar *f* 35.000 te zijn gezakt, waarbij was inbe-

grepen de gehele levende have, de hokken, wagens, tent en gereedschappen. Besloten werd een contract op te stellen, waarin deze zaken werden vastgelegd en waarbij tevens werd bepaald dat Van Aken zou worden aangesteld als custos over de gehele diergaarde. Ook werd besloten dat, zolang de kostprijs niet zou zijn afbetaald, er hypotheek zou worden gegeven op alle roerende en onroerende eigendommen van het Genootschap.

Weer twee dagen later – 30 september 1839 – werd aan Van Aken bericht gezonden dat de koop, behoudens goedkeuring van de algemene ledenvergadering, door zou gaan. In de aan hem voorgelegde overeenkomst waren de volgende bepalingen opgenomen:

- op dinsdag 1 oktober 1839 zullen de provisionele contracten worden uitgewisseld;
- de koopsom bedraagt *f* 34.000, de menagerietent daarbij inbegrepen;
- bij zijn benoeming tot custos zal Van Aken een vrije woning worden aangeboden;
- indien een der dieren vóór de officiële overdracht komt te overlijden, zal daarvoor een derde van de verkoopprijs worden vergoed;
- Van Aken moet beloven geen nieuwe menagerie op te zetten;
- indien de algemene vergadering weigert Van Aken tot custos te benoemen, dan zal de kostprijs van de menagerie met *f* 6000 worden verhoogd.

Om de financiële lasten zo veel mogelijk te verlichten, besloot men een rekwest aan Z.M. Koning Willem I te zenden, waarin hem werd gevraagd het Genootschap onder zijn bescherming te willen nemen en tevens een financiële bijdrage te willen verschaffen in verband met de aankoop van de menagerie. Het rekwest werd een teleurstelling, want de Koning antwoordde geen termen te kunnen vinden om op dat moment het beschermheerschap te aanvaarden en hij was evenmin bereid fondsen ter verwerving van de menagerie ter beschikking te stellen.

Uit de notulen van de bestuursvergadering van 28 september 1839 blijkt dat er reeds eerder een rekwest bij de Koning was ingediend met het verzoek om een tegemoetkoming in de kosten. Op die vergadering werd namelijk besloten de President, Mr. C.F. Gülcher, en het bestuurslid L.J.J. Serrurier naar de Koning af te vaardigen, ten einde diens beslissing betreffende het ingediende rekwest te bespoedigen. Dat bezoek heeft plaatsgevonden, maar Zijne Majesteit had – aldus de notulen – wel op het ingediende rekwest gedisponeerd, doch kon zich volstrekt niet herinneren, wat de inhoud van deze dispositie was. Blijkbaar werd de inhoud van het rekwest op 4 oktober opnieuw geformuleerd, met, zoals gezegd, een negatief resultaat.

Op 17 oktober 1839 vond de algemene ledenvergadering plaats, waarop definitief over de aankoop van de menagerie moest worden beslist. Ter financiering van de transactie stelde het bestuur voor een reeds lopende negotiatie met *f* 35.000 te verhogen en

> de betaling der koopsom zoodanig te regelen als het Bestuur vermenen zal te behoren, en wijders om tot zekerheid derzelver koopsom te verbinden den opstal van Een Plaisir Tuin thans ingerigt ten gebruike en doel van het Genootschap genaamd Natura Artis Magistra staande en gelegen op Stads Grond in de plantaadje op de hoek van den Middenweg en Prinsengragt ... met deszelfs Heeren Huizinge, Tuinmanswoning, Oranjerie, Menagerien, Koepel, Loodsen, en verdere Getimmerten bestaande in den opstal van Eenen Tuin genaamd Middenhof ... mitsgaders tot meerdere zekerheid van de Verkooper bij dezelve acte, alle de van den Heer C. van Aken gekochte voorwerpen, zoowel als allen de nu reeds aan het Genootschap in eigendom behorende of die hetzelve bij vervolg van tijd in eigendom zullen aankomen, roerende goederen, zoo van leevende als opgezettene Viervoetige Dieren, Vogelen, Visschen als anderzints, mede te mogen verbinden totdat de geheele koopsom zal zijn afgelost en betaald en zulks tegen eene rente van 5 pct. 's jaars der onbetaald geblevene koopsom.

Voorts werd nog bepaald dat jaarlijks ten minste *f* 1500 moest worden afgelost, te beginnen per 1 juni 1841 – en dat de opstallen voor ten minste *f* 25.000 en de diergaarde voor ten minste *f* 40.000 moesten worden verzekerd.

Het bestuur wilde zo veel mogelijk trachten te voorkomen dat de aankoop van de menagerie tot een lastenverhoging voor de leden zou leiden. Om dat te bereiken wilde men de meerdere kosten bestrijden door het publiek toegang te verschaffen tot de galerij van exotische dieren, terwijl de tuin en verdere gebouwen uitsluitend voor de leden toegankelijk zouden zijn. Dat hield in dat deze dieren zouden moeten worden ondergebracht in ruimten, die zodanig van de tuin zouden kunnen worden afgesloten, dat de bezoekers ervan niet automatisch toegang tot de tuin zouden hebben.

Waar moet de menagerie worden ondergebracht?

Nadat de algemene ledenvergadering het gehele complex van voorstellen met grote meerderheid van stemmen had goedgekeurd, werd in de huishoudelijke vergadering van 22 oktober 1839 besloten dat Cornelis van Aken tot custos van het Genootschap zou worden aangesteld, tegen een salaris van *f* 500 per jaar. Tevens werd besloten hem van de genomen besluiten op de hoogte te stellen en hem te verzoeken het bestuur te laten weten, wanneer hij van plan was Brussel – waar hij inmiddels zijn tenten had opgeslagen – te verlaten, opdat het bestuur in die tussentijd de gelegenheid zou hebben het stadsbestuur toestemming te vragen de dieren, na aankomst in de stad, tijdelijk in een der stadslokaliteiten te mogen onderbrengen, hetgeen van groot belang was met het oog op de aankomende winter.

Gezien de ervaring, opgedaan bij de oprichting van het Genootschap – toen gebleken was dat het gemeentebestuur weinig op had met het onderbrengen van 'wilde dieren' binnen de stadsgrenzen – was men niet erg gerust op de medewerking van het stadsbestuur en daarom besloten enkele bestuursleden van het Genootschap eerst zelf naar een geschikt onderkomen voor de dieren op zoek te gaan. Toen langs deze weg geen geschikte oplossing werd gevonden, zag het bestuur zich genoodzaakt alsnog een rekwest bij het stadsbestuur in te dienen. Men begon dit schrijven met het gemeentebestuur ervan in kennis te stellen, dat het Genootschap besloten had de menagerie-Van Aken aan te kopen en dat het daardoor noodzakelijk was geworden opstallen te verwerven in de omgeving van de diergaarde, omdat binnen de bestaande situatie daarvoor geen ruimte beschikbaar was. Nadrukkelijk werd het stadsbestuur erop gewezen, dat door deze aankoop de diergaarde zich in soortenrijkdom zou kunnen meten met elk der in het buitenland bestaande dierentuinen, en dat, als de dieren eenmaal behoorlijk zouden zijn gehuisvest, de diergaarde van het Genootschap een sieraad voor de hoofdstad des lands zou blijken te zijn. Op grond van deze argumenten meende het bestuur gerechtigd te zijn de gemeente toestemming te vragen voor het plaatsen van een loods op een aan de gemeente toebehorend stuk grond, gelegen tegen de schutting, welke aan de zijde van de Prinsengracht de tuin afsloot. Het Genootschap, op zijn beurt, zou er dan voor zorgen, dat de veiligheid van het publiek gegarandeerd werd en er tevens op toezien, dat er aan de passage langs de Prinsengracht geen hinder zou worden ondervonden. Dit kon niet zo'n groot probleem zijn, want de openbare weg langs de Prinsengracht was door een sloot en bossages van het Genootschapsterrein gescheiden. Men moet zich daarbij realiseren dat de huidige vijvers op het Artis-terrein de restanten zijn van de toenmalige (Nieuwe) Prinsengracht. Na een maand kwam het antwoord van de gemeente:

> Hebben besloten: Rekwestanten tot wederopzeggens toe te Vergunnen: de bedoelde Loods te mogen uitbouwen tot op het midden der Sloot aan de Prinsengracht mits de buitenwand van dezelve van harden metral (?) steen, dik een mop wordt opgetrokken geheel blind, zonder raam, deur noch luchtgaten naar buiten: Dat deze Loods niet hooger zal mogen worden opgetrokken dan de reeds bestaande aan de zijde der franschen Laan en dat de bovenbedekking of het geheele afdak van ijzer zal moeten zijn zamengesteld.

Bovendien werd voorgeschreven dat de bouw onder toezicht van Stads Rooimeesteren diende plaats te vinden en dat de sloot, gelegen tussen het Genootschapsterrein en de gemeentegrond, vanwege rekwestanten diende te worden uitgediept en onderhouden.

Erg gelukkig kon men met deze toestemming bepaald niet zijn. Het bouwwerk zou niet alleen totaal ongeschikt zijn om er dieren in onder te brengen, maar bovendien zou de bouw ervan de nodige tijd vergen, terwijl de winter nabij was. Op zijn vergadering van 25 november 1839 besloot het bestuur Van Aken van de gerezen problemen op de hoogte te brengen en hem te schrijven, dat 'door een tusschen gekomen Zwarigheid van Wege het Stads Bestuur gemaakt (bestuurderen) niet in de mogelijkheid zijn in de eerste drie Maanden een Lokaal voor onze Diergaarde te bouwen'. Vandaar dat aan Van Aken de raad werd gegeven in de een of andere stad te overwinteren en aldaar zijn dieren voor het publiek tentoon te stellen:

> Daar het volstrekt de meening van het Bestuur niet is, deze maatregel te Uwen nadeele te doen strekken laat zij UEd. de keuze vrij deze bezichtiging voor Uwe Rekening of voor die van het Genootschap te doen plaats hebben ... alle risico en Schade door het overlijden van Dieren als anderzints [zullen voor rekening van het Genootschap komen].

Bovendien werd Van Aken gemachtigd om de olifant, indien de mogelijkheid zich zou voordoen, voor *f* 6500 te verkopen.

De aankomst van de menagerie in Amsterdam

Van Aken was zich van deze verwikkelingen niet bewust; op 24 november 1839, één dag voordat de bewuste huishoudelijke vergadering plaatsvond, waarop besloten werd hem van de gerezen problemen te verwittigen, gaf hij de laatste voorstelling in Brussel, waarna de boel werd ingepakt en de tocht naar Amsterdam aanvaard. Drie dagen later had de karavaan Antwerpen bereikt, waar 's avonds de brandbrief van het bestuur Van Aken bereikte. Op dat moment was het evenwel onmogelijk de zaak nog terug te draaien; de wagens waren opgeladen met de afgebroken tent en de dieren, de (gehuurde) paarden waren ingespannen en alles was in volle beweging. Van Aken liet het bestuur dan ook weten onder de gegeven omstandigheden niet anders te kunnen doen dan de reis voort te zetten. Hij verwachtte de aanstaande zondag in Amsterdam te zijn en hoopte dat het bestuur er, ondanks de gerezen problemen, in zou slagen goede en afsluitbare bergplaatsen voor de dieren te vinden. Bovendien vroeg Van Aken het bestuur ervoor te zorgen dat er bij de 'IJsbreker', een bekende uitspanning aan de Amstel, zes emmers kokend water gereed zouden staan, zodat de slangen direct na aankomst een warm bad konden krijgen.

Op die bewuste zondagavond verscheen de stoet van dieren op glorieuze wijze langs de boorden van de Amstel

> als eene karavaan met den elefant aan het hoofd, voor de poorten der stad. Daar stond zij, in het barre jaargetijde, als verlaten; maar een geest, voor de wetenschap geboren, zoude haar bewaken en beschermen.[13]

13. *Gids voor Bezoekers der Diergaarde* (1843) xi.

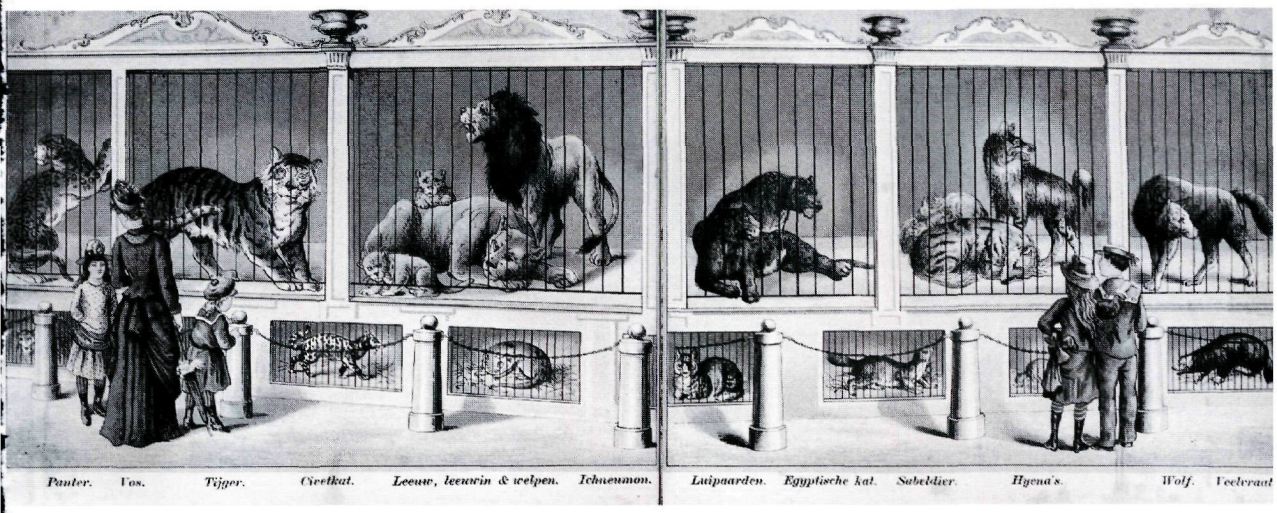

Zo ongeveer moet de 'Galerij der Levende Dieren', waarin de meeste dieren uit de menagerie van Van Aken waren ondergebracht, er hebben uitgezien. Het origineel bevindt zich in de Artis-Bibliotheek.

Goede raad was evenwel duur en snelle hulp noodzakelijk; Westerman toog, met enkele medebestuurders, naar het gemeentehuis. Gelukkig toonde het stadsbestuur begrip voor de ontstane situatie en het bood – per brief van 23 december 1839 – enkele ledige ruimten in de Oranje Nassau Kazerne, gelegen buiten de Muiderpoort, aan om de dieren ten minste aan een voorlopig onderdak te helpen. In deze toch wel kille ruimten werden de leeuwen, tijgers, apen enz. en ook de olifant Jack gedurende de winter 1839/'40 ondergebracht en tegen betaling voor het publiek tentoongesteld. Het waren minder dieren dan men had gehoopt, want tussen het moment van goedkeuring van de overeenkomst met Van Aken door de algemene vergadering en de aankomst van de menagerie waren nog verschillende belangrijke dieren overleden, waaronder de Persiaanse leeuw Nero, een wijfjestijger en een huzaaraap.

Teneinde het welzijn van de dieren meer zeker te stellen, moest een meer blijvende oplossing voor de huisvesting worden gezocht. Het bestuur ging naarstig verder met het zoeken naar een geschikte plek in de buurt van 'Middenhof' om de nieuw verworven levende have te kunnen onderbrengen. Nu bevond zich in de Plantage, aan de andere kant van de (Nieuwe) Prinsengracht een tuin, afgegrensd door een stenen muur van 240 voet lengte en toebehorend aan de Sociëteit 'Vrede is mijn Lust', die een kwijnend bestaan leed. Het bestuur besloot onderhandelingen te beginnen om te proberen deze tuin te verwerven om daarmee de diergaarde uit te breiden. Teneinde de financiële positie van het Genootschap niet verder te verzwaren, boden de bestuursleden H. Angelkot Willink, H.W. Bakker en L.J.J. Serrurier aan, zonodig de tuin en opstallen voor eigen rekening te kopen en aan het Genootschap ter beschikking te stellen, op voorwaarde echter dat de stedelijke overheid het bouwen van een dierengalerij langs de bestaande muur zou goedkeuren.

Op 20 januari 1840 werd daartoe een rekwest bij het stadsbestuur ingediend, later nog mondeling toegelicht door de president van het Genootschap. Na enkele weken liet de

Secretaris van Publieke Werken weten, 'dat de belendende bewoners der tuin ten opzichte van de gevraagde aanbouw zullen worden gehoord'. Blijkbaar vielen de bezwaren van de belendende bewoners nogal mee, want op 2 april 1840 werd 'Vrede is mijn Lust' door de drie genoemde bestuursleden gekocht. Na bijna vier maanden wachten ontving het Genootschap ook het antwoord van de gemeente op het rekwest van januari: men kreeg voor één jaar toestemming om tegen de bestaande muur een houten loods te bouwen tot provisionele berging der dieren

> mits dat in de wanden naar de Publieke Passage, of de muur geen raam, deur, noch lugtgaten zullen mogen worden gemaakt en bij het bestaan derzelve moeten worden dichtgemaakt.

In principe was de toestemming voor het bouwen van dierenverblijven er dus wel, maar de wijze waarop de toestemming was geformuleerd, was verre van bevredigend. De reactie van het Genootschapsbestuur was dan ook het zenden van een nieuw en uitvoerig rekwest naar het stadsbestuur met het verzoek om toestemming definitieve dierenverblijven langs de muur te mogen bouwen, waarin de dieren door bezoekers der tuin bezichtigd konden worden.

Hoewel de details niet zijn teruggevonden, zijn de onderhandelingen met het stadsbestuur ten slotte blijkbaar toch met succes bekroond, want uit de nog bestaande gegevens kan worden afgeleid dat in de zomer van 1840 grote bouwactiviteiten op 'Vrede is mijn Lust' plaatsvonden en dat Westerman op de bestuursvergadering van 27 juli 1840 kon mededelen, dat hij de donderdag daaropvolgende de dieren door de leden wilde laten bezichtigen. Begeleid door de vrolijke tonen van de muziekkapel der Curassiers, werden op 12 augustus 1840 de nieuwe verworvenheden officieel voor de leden opengesteld en nog diezelfde maand vroeg het bestuur aan de gemeente toestemming de galerij der levende dieren voor het publiek te mogen openstellen tegen een toegangsprijs van 50 cent per persoon.[14]

Van Aken als custos van het Genootschap

Nadat Cornelis van Aken als custos was aangesteld, de dieren in de Oranje Nassau Kazerne waren ondergebracht en de bouwvergunning voor de galerij nog steeds niet was afgekomen, had Van Aken zich begin 1840 gevestigd op het buiten 'Schoonzicht', gelegen in de Plantage Middenlaan tegenover de Muiderpoort. Het terrein was voorzien van volières en vijvers en Van Aken was daar een handel begonnen in allerlei soorten vogels, zoals eenden, ganzen, zwanen en andere watervogels, fazanten, duiven, papegaaien en andere soorten kamervogels.

Deze dierenhandel gaf reeds direct aanleiding tot problemen met het Genootschapsbestuur. Een eerste aanleiding was dat Van Aken zich in een advertentie in de dagbladen, waarin hij dieren te koop aanbood, presenteerde als 'Custos van het Genootschap Natura Artis Magistra', een handelwijze, die door het bestuur ronduit werd afgekeurd. Een tweede aanleiding was dat Van Aken enkele van zijn eigen dieren zowel in de diergaarde van het Genootschap als in de Oranje Nassau Kazerne had ondergebracht en dat hij deze dieren voederde uit de voorraden van het Genootschap.

Een andere bron van irritatie vormde Van Akens onbetrouwbaarheid op financieel gebied. Zo meldde een der dierverzorgers, dat hij van Van Aken opdracht had gekregen

14. Geregistreerd te Amsterdam 21 augustus 1840, deel 33, 8 verso, vak 3. Het publiek kon dan wel de gekooide exotische dieren bekijken, maar de toegang tot de tuin bleef beperkt tot de leden van het Genootschap.

'Middenlaan, met het buiten Middenhof' van Johan Zeune, een achterglas-gravure uit 1794. Zoals op dit schilderij zal het er hebben uitgezien, toen Cornelis van Aken als custos bij het Genootschap werkzaam was (eigendom van de diergaarde 'Artis').

twee knobbelzwanen uit de vijver te halen, die het Genootschap juist enkele dagen tevoren van hem had gekocht. Ook trachtte hij allerlei door hem gemaakte kosten op het Genootschap te verhalen, zoals bijvoorbeeld een op grond van eigen schuld opgelopen boete of het doen betalen van door eigen toedoen opgelopen schade of door het laten verrichten van reparaties aan voorwerpen, die eigenlijk tot zijn privé-bezit behoorden. Op grond van dit soort zaken besloot het bestuur al in mei 1840, dus toen Van Aken nauwelijks een half jaar als custos werkte,

> in de Vier Couranten een Annonce te plaatsen ten einde ieder te waarschuwen niet af te leveren dan hiertoe door een Volg of Order briefje gemagtigd te zijn.

Om zijn greep op de situatie te versterken, besloot het bestuur aan Van Aken een 'Instructie' ter ondertekening voor te leggen, waarin zijn werkzaamheden, beloning etc. waren vastgelegd. Hoewel deze 'Instructie' door Van Aken werd ondertekend, heeft het allemaal niet veel geholpen, want zowel uit de notulen als uit de correspondentie blijkt dat Van Aken maar wat aan rommelde en meer niet dan wel op zijn werk aanwezig was. Het was onder andere door een klacht van de Rotterdamse dierenhandelaar Korthals over de sterfte onder aan hem door Van Aken toegezonden vogeltjes, dat het bestuur zich steeds meer zorgen maakte over de custos. De vogeltjes waren zonder voldoende voer verstuurd, hetgeen Korthals terecht schandelijk vond. Als van Aken afwezig was, meldde zijn vrouw

hem meestal ziek, maar in werkelijkheid kon men hem ergens in de stad in beschonken toestand aantreffen. In het midden van juni 1840 had een der bestuursleden hierover een onderhoud met de Commissaris van Politie, maar deze had te kennen gegeven niets aan de zaak te kunnen doen, zolang Van Aken niet gevaarlijk was voor het publiek.

Toen besloot het bestuur Van Aken tot de orde te roepen door hem zijn salaris in te houden. In overleg met Mevrouw Van Aken, schreef Westerman hem per 1 juli 1840 een brief, waarin hem werd toegezegd, dat hij, ondanks het gemis aan dienstverlening als gevolg van herhaalde ongesteldheid en andere omstandigheden, zijn gage als custos zou ontvangen, evenwel dat uitbetaling eerst dan plaats zou vinden, indien hij gedurende ten minste 14 dagen zijn verplichtingen volgens de 'Instructie' behoorlijk en stiptelijk zou hebben vervuld.

Mevrouw Van Aken was evenwel door al deze verwikkelingen in grote financiële moeilijkheden gekomen en haar reactie op de brief van Westerman was dan ook, dat zij het bestuur dringend verzocht haar het achterstallige salaris van haar man uit te betalen, aangezien zij zelf een wissel moest betalen en het geld daarvoor niet had. Westerman antwoordde daarop dat het besluit om niet uit te betalen op de bestuursvergadering was genomen en dat haar man van dit besluit op de hoogte was gesteld. Aangezien diens gedrag in het geheel niet was gewijzigd, vroeg hij zich af of het bestuur onder deze omstandigheden wel genegen zou zijn dit besluit te herroepen, dit temeer, omdat de verschot-rekeningen intussen wel aan Van Aken waren uitbetaald. Blijkbaar was Van Aken door deze maatregel van het bestuur in grote woede ontstoken, want tijdens de bestuursvergadering van 6 juli 1840 trad hij onverwacht binnen en eiste in het vervolg een jaarsalaris van *f* 1000 in plaats van de met hem overeengekomen *f* 500; het bestuur wees deze eis evenwel resoluut van de hand.

Half juli was de salarisachterstand reeds tot zeven weken opgelopen en met veel schroom verzocht Mevrouw Van Aken haar het geld uit te betalen, aangezien zij haar schulden niet meer kon voldoen. Het bestuur besloot tot een nader gesprek met Van Aken, maar in plaats van zelf op de bestuursvergadering te verschijnen, liet hij zich door zijn vrouw verontschuldigen. Enkele dagen later schreef Mevrouw Van Aken onder meer dat zij 'zeer in twijffel is, of zijne, voor mij, zoo ongelukkige ziekte, niet weder een aanvang nemen zal' en tevens overlegde zij een lijst met bedragen, die het Genootschap nog aan haar man verschuldigd zou zijn: *f* 250 als het restantdeel van het salaris, *f* 100 als voorschot op aan het Genootschap verkochte ratelslangen en *f* 16 commissie, tezamen *f* 366. Aanstaande woensdag moest zij een door haar man getekende grote wissel betalen en zij hoopte dan ook dat

> De HH. Bestuurderen, mij morgen, met betaling zullen verëeren, en eene ongelukkige vrouw, van die Schande zult bevrijden, waaraan zij bloot staat, indien de betaling nogmaals geweigerd wordt.

Reeds de dag erop kwam er een schriftelijke reactie van het bestuur. Dat liet Van Aken weten met leedwezen geconstateerd te hebben dat hun besluiten, Van Aken te doen handelen volgens de door hemzelf ondertekende Instructie, tot dan toe weinig effect hadden gesorteerd; men was onder deze omstandigheden niet bereid het achterstallige honorarium uit te keren. Het voegde daar de volgende argumenten aan toe: dat Van Akens afwezigheid zeker niet alleen aan ziekte te wijten was; dat hij de voeding en verzorging der dieren geheel aan de oppassers overliet; dat enkele der door hem genomen maatregelen 'blijk geven van verwilderde denkbeelden'; dat de door het bestuur genomen besluiten als regel door hem werden tegengewerkt; en, ten slotte, dat

de belangrijkste van Uw bemoeiingen zooals bijvoorbeeld het verplaatsen en overbrengen van gevaarlijke roofdieren meestal door U verzuimd wordt ... terwijl U in eene staat van dronkenschap de stad doorwandelde, en zoo in kroegen als in het Lokaal der Sociëteit op eene het Bestuur en het Genootschap onterende wijze raaskalde ... Teneinde intusschen te toonen dat de billijke verontwaardiging van het Bestuur niet dan aan Uwe onbetamelijke handelingen is toe te schrijven, heeft hetzelve besloten UEd. te doen uitbetalen een half jaar salaris, dus *f* 250.-, waaraf *f* 50.- op rekening en *f* 16.- provisie voor de ratelslangen, dat is tezamen *f* 216.-.[15]

Wat de gevraagde honderd gulden aan kosten voor de ratelslangen betrof, wees het bestuur er Van Aken op, dat deze dieren niet van hem werden gekocht, doch waren geruild tegen acht laponderapen, waarvan hij er inmiddels vier had ontvangen en de andere vier voor hem disponibel waren. Per kerende post liet Mevrouw Van Aken weten, dat zij de brief, aangezien haar man niet in staat was hem te lezen, had geopend en zij verzocht haar te doen weten, waar het geld kon worden afgehaald.

Uit alles blijkt dat het bestuur zeer met haar te doen had en bereid was haar te helpen. Samen met haar man werd zij uitgenodigd op een der bestuursvergaderingen te verschijnen, bij welke gelegenheid hen werd medegedeeld dat het bestuur bereid was het jaarsalaris van Van Aken van *f* 500 tot *f* 600 te verhogen, echter op voorwaarde dat deze dan wel aan zijn verplichtingen als custos zou voldoen. Ook deze poging de problemen met Van Aken in der minne te schikken, bleek tot mislukken gedoemd, want nog voor het einde van het jaar zag het bestuur zich genoodzaakt te schrijven:

Den Heere van Aken goedgevonden hebbende op eigen gezag de Poulepoutaten [parelhoenders] uit de Vogelzaal te verplaatsen in de open lugt, waardoor er twee heden nacht gestorven zijn en de overige zich in bedenkelijke toestand bevinden, wordt verwittigd dat zulks voor zijn eigen Rekening is.

De reactie op deze beschuldiging kwam van Mevrouw Van Aken: zij sprak haar verontwaardiging en verdriet uit over deze beschuldigingen; zij konden volgens haar niet waar zijn, aangezien haar man zich reeds sedert acht dagen ziek thuis bevond ... 'ik heb genoeg rampen ... ontsla hem dan liever, dat zou beter zijn voor zijn gezondheid en rust'.

Ontslag voor Van Aken

Ook het bestuur was intussen de mening toegedaan dat ontslag onvermijdelijk was geworden; in de bestuursvergadering van 7 juni 1841 vroeg de secretaris zich af of het geen tijd werd Van Aken zijn congé te geven. Een laatste gesprek met hem vond plaats op 9 juni, maar bleef ook toen weer zonder resultaat; op 21 juni 1841 werd hem officieel ontslag aangezegd als custos van het Genootschap, waarbij hem tevens de toegang tot de bezittingen van het Genootschap werd ontzegd. Zijn salaris zou tot eind augustus worden uitbetaald en volgens het notariële contract zou het bestuur zes maanden na het ontslag *f* 4500 uitbetalen, in mindering op de nog uitstaande som van de schuldvordering.

Het moet daarna met Van Aken snel bergafwaarts zijn gegaan, want op 22 december 1842 werd Mevrouw Johanna Petronella van Aken, geb. Demmenie benoemd tot provisioneel bewindvoerster over de gemeenschap tussen haar en Cornelis van Aken. Met Westerman onderhield zij, ook daarna, een goed contact, waarvan meerdere brieven getuigen. Zij komt daarin naar voren als een beschaafde vrouw met een helder verstand, die zich waarschijnlijk haar toekomst met Cornelis, met wie zij op 14 november 1837 in Brussel was getrouwd, wel anders had voorgesteld. Op 3 mei 1844 overleed Cornelis en op

15. Notulen, 22 maart 1841. Van Aken had zich op onbehoorlijke wijze publiekelijk – in de Stadsherberg en tegenover een aantal leden – over het bestuur uitgelaten.

28 maart 1845 vond de verkoop van zijn nalatenschap plaats, waarbij het Genootschap enkele spullen, zoals manden voor de verzending van vogels, heeft gekocht. Zijn vrouw bleef achter met drie nog jonge kinderen, een zoon en twee dochters.

Er bleef evenwel nog een band tussen het Genootschap en de familie Van Aken bestaan, namelijk de schuld, ontstaan bij de aankoop van de menagerie. Van de oorspronkelijke *f* 30.900 was er einde 1844 nog een schuld van *f* 20.400 over, zodat het Genootschap tussen 1840 en 1845 per jaar gemiddeld ruim *f* 2000 had afgelost.

SUMMARY

The Amsterdam Society 'Natura Artis Magistra' and their acquisition of the menagerie owned by Cornelis van Aken

The Amsterdam Society 'Natura Artis Magistra' was established in 1838 by Amsterdam citizens among whom the bookseller Frederik Westerman (1807-1890) was the driving force. The two main aims of the society were to set up a zoo and to study all objects from nature. The acquisition of the animals for the zoo is the subject of this article.

During the eighteenth and nineteenth century exotic animals were exhibited at country fairs. One of Europe's largest collection of such exotic animals was owned by the Dutchman Cornelis van Aken. He travelled all over Europe to show them, but as he heard from the Society's plan for a zoo, he immediately offered his animals for sale.

Negotiations between the Society and Van Aken took almost a year, but finally at the end of November 1839 the animals arrived in Amsterdam. Among them were an elephant, lions, tigers, monkeys, all kinds of birds, snakes etcetera, in total over a hundred animals.

Van Aken was appointed as 'custos'. This appeared to be a failure, as he started drinking and did not look after the animals properly. In spite of all efforts of his wife together with the Society he had to be sacked only one and a half year later. Cornelis van Aken died in 1844, his animals were the foundation for the still existing Amsterdam Zoo 'Artis'.